

The Semantics of Pain in the Holy Quran: A Thematic Analysis with an Ethical Approach *

Hossein Hajipour ¹ and Seyyed Hatem Mahdavi Noor ² and Soghari Radan ³ and
Mohammad Mirzaei ⁴

Abstract

The concept of pain, referred to as "alam," has generated extensive discourse among scholars from diverse disciplines, leading to a multitude of interpretations. The specific understanding of "alam" is crucial for ethical deliberations; therefore, this research seeks to analyze the semantics of pain as presented in the Holy Quran through thematic analysis. Given the ethical implications associated with the term, the Quranic semantics will be examined from an ethical standpoint. In exploring "alam," various derivatives such as "aleem," along with related terms like "marad" (illness), "anat" (distress / fornication), "kabad" (anguish / travail), "dhnak" (hardship/ wretched), "huzn" (sorrow), "sad'" (headache / furrow), and "shaqq" (splitting/ straining) were compiled. Antonyms such as "surur" (joy), "lazar" (pleasure), "bahjat" (delight), "rawh" (ease/ rest), and "rayhan" (fragrance / abundance) were also included. Furthermore, terms that co-occur with "alam," including "azab" (punishment), "iqab" (retribution), "zajr" (scourge), and "shadid" (intense), were identified within the Quranic text. The second phase involved conducting thematic analysis centered on "alam," which facilitated the extraction of codes pertaining to its nature, types, degrees, implications, causes, and ultimate purpose. The final phase yielded several insights regarding the semantics of pain in the Quran: Pain is characterized as an existential phenomenon, a bodily condition that is distinct from suffering; it manifests in both worldly and otherworldly forms, where worldly pain acts as a means of trial and personal development, while otherworldly pain is associated with evil and torment.

Keywords: Pain, Pleasure, Suffering, Punishment, Thematic Analysis, Semantics, Ethical Approach.

*. **Date of Receiving:** 27 - 4 - 2024, **Date of Approving:** 16 - 8 - 2024.

1. Ph.D., Islamic Studies Teaching, Major of Ethics, Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Jadgar e Imam Khomeini (RA) Shahre Ray Campus, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author): Hajipour110@chmail.ir.
2. Ph.D. in Islamic Mysticism and Sufism, Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Jadgar e Imam Khomeini (RA) Shahre Ray Campus, Islamic Azad University, Tehran, Iran: hmahdavinoor@yahoo.com.
3. Ph.D. in Quran and Hadith Sciences, Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Jadgar e Imam Khomeini (RA) Shahre Ray Campus, Islamic Azad University, Tehran, Iran: soghraradan@yahoo.com.
4. Ph.D. in Comparative Studies of Islamic Denominations, Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Jadgar e Imam Khomeini (RA) Shahre Ray Campus, Islamic Azad University, Tehran, Iran: mmirzaei180@yahoo.com.

معناشناسی آلام در قرآن کریم با تحلیل مضمون و با رویکرد اخلاقی*

حسین حاجی پور^۱ و سید حاتم مهدوی نور^۲ و صغری رادان^۳ و محمد میرزایی^۴

چکیده

آلم و درد، یکی از واژه‌ها و مفاهیم چالشی بین اندیشمندان عرصه‌های مختلف بوده، درعین حال معانی مختلفی برای آن ارائه شده است. با توجه به اینکه معنای دقیق الم، پیش‌فرض درخور توجهی برای مباحث اخلاقی است، این پژوهش درصدد بوده تا با روش تحلیل مضمون به معناشناسی آلام در قرآن کریم بپردازد و چون واژه مدنظر وجهه‌ای اخلاقی دارد، معناشناسی قرآنی آن با رویکرد اخلاقی بوده است. در مفهوم‌شناسی الم ابتدا مشتقات آن نظیر أَلِیم، واژه‌های مشابه مثل مرض، عنت، کبد، ضنک، حزن، صدم و شقّ، واژه‌های مقابل نظیر سرور، لذت، بهجت و روح و ریحان، و واژه‌های همنشین نظیر عذاب، عقاب، زجر، و شدید در قرآن جمع‌آوری شده و در مرحله دوم بر محور الم تحلیل مضمون شده‌اند و کدهایی بر محورهای ماهیت درد، انواع، مراتب، لوازم، عوامل و غایت آن به دست آمد. درنهایت در مرحله سوم نتایج ذیل پیرامون معناشناسی آلام در قرآن استخراج گردید که درد، امری وجودی، عارضه‌ای مربوط به جسم و برخلاف رنج بوده و دو نوع دنیوی و اخروی دارد که دردهای دنیوی، وسیله ابتلا و رشدند و دردهای اخروی، شر و عذاب هستند.

واژگان کلیدی: آلم، لذت، رنج، عذاب، تحلیل مضمون، معناشناسی، رویکرد اخلاقی.

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۸ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۰۵/۲۶.

۱. دکتری تخصصی مدرسی معارف اسلامی گرایش اخلاق، استادیار گروه معارف اسلامی، واحد یادگار امام خمینی ره شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران: Hajipour110@chmail.ir.

۲. دکتری تخصصی عرفان و تصوف اسلامی، استادیار گروه معارف اسلامی، واحد یادگار امام خمینی ره شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران: hmahdavinooor@yahoo.com.

۳. دکتری تخصصی علوم قرآن و حدیث، استادیار گروه معارف اسلامی، واحد یادگار امام خمینی ره شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران: soghraradan@yahoo.com.

۴. دکتری تخصصی مطالعات تطبیقی مذاهب اسلامی، استادیار گروه معارف اسلامی، واحد یادگار امام خمینی ره شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران: mmirzaei180@yahoo.com.

۱. مقدمه

معنا و مفهوم الم و درد یکی از مباحث چالشی بین اندیشمندان مختلف بوده است، حتی برخی فلاسفه که واژه مقابل آن یعنی لذت را امری وجودی دانسته‌اند، الم را امری عدمی می‌دانند. مشخص است که چنین معنایی ناقص است، البته نمی‌توان منکر شد که انسان و بلکه تمام موجودات از رنج گریزان بوده و به دنبال لذت هستند و تنها عامل حرکت انسان و بلکه سایر مخلوقات کسب لذت و دوری از رنج است. با توجه به اینکه قرآن کریم کتاب جامع (موسوی و شفيعی، واکاوی جامعیت علمی قرآن در نظرگاه آیت الله معرفت، ۲۹: ۱۴۰۱-۴۸)، برای هدایت انسان از جمله هدایت علمی (کریمی، اعتبارسنجی علوم انسانی قرآن بنیاد از دیدگاه علامه مصباح‌یزدی، ۱۴۰۲: ۳۷۸)، و تربیت اخلاقی است (بناری و احمدلو، مؤلفه‌های فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم، ۱۴۰۱: ۳۸)، و در بحث حاضر نیز قرآن کریم، جامع‌ترین منبع جهت معناشناسی واژه‌های اخلاقی نیز قرآن کریم است، مفهوم «الم» در قرآن مورد کاوش قرار گرفته است.

توضیح آنکه خداوند در قرآن کریم از وجود نظامی در عالم خبر می‌دهد که مبتنی بر ثواب و عقاب است. لازمه ثواب، لذت و لازمه عقاب رنج است که در قرآن کریم از آن با کلماتی نظیر «الم، لذت، سرور، بهجت و روح و ریحان» یاد شده است. فهم معنای هرکدام از کلماتی که ذکر شد، در فهم آیات قرآن کریم و در نتیجه عمل به آن بسیار مهم است، چون قرآن کریم برای بعضی افعال، وعید عذاب‌های الیم داده، برای انسانی که به عاقبت خودش حساس است، این وعیدها اهمیت دارد؛ بلکه ضروری است بداند الم چیست و در آخرت یا در دنیا چه اثری بر انسان دارد و اصولاً معنای الم چیست تا بتواند معنای درستی از زندگی بفهمد و طبق لذت و الم واقعی که در دنیا و آخرت وجود دارد و قرآن به آن پرداخته، زیست اخلاقی‌اش را طراحی و جهت‌دهی کند. چه‌بسا گاهی برخی انسان‌ها گمان می‌کنند هرگاه دارای الم در دنیا باشند، ناگزیر به مثابه الم اخروی بوده و از رحمت خداوند به دور بوده‌اند و چنین تفکر نادرستی بر زیست اخلاقی و عاقبت آنها اثر نامطلوبی خواهد گذاشت. به همین جهت پژوهش حاضر درصدد است معنای الم را با رویکرد اخلاقی در قرآن کریم فهم کند. در این مقاله جستجو و فهم آیات قرآنی مرتبط، با استفاده از روش تحلیل مضمون است.

۲. تاریخچه بحث

بحث درخصوص لذت و الم را می‌توان تا قدیمی‌ترین آثار فیلسوفان مانند افلاطون، ارسطو، ابن سینا و... پی گرفت؛ لیکن پژوهش‌های امروزی بیشتر از دیدگاه فیلسوفان به آن پرداخته‌اند. در پژوهشی

با عنوان «لذت و الم از نگاه ابن سینا»، لذت و الم دو عاملی هستند که به عنوان انگیزه و محرک انسان برای رسیدن به کمال جسمانی و روحانی شناخته شده‌اند و در نتیجه بالاترین غرض برای حیات انسان محسوب می‌شوند. لذت مراتبی دارد که ابتهاج را بالاترین مرتبه لذت می‌داند که ویژه مجردات، به خصوص ذات نامتناهی الهی است. ابن سینا حقیقت لذت و الم را ادراک امر خوشایند یا ناخوشایند در نفس انسان می‌داند که از سنخ علم حضوری به شمار می‌رود (سلیمانی، لذت و الم از دیدگاه ابن سینا، ۱۳۸۹).

پژوهشی با عنوان «نقش معرفتی درد و رنج از دیدگاه قرآن کریم و روایات» نتیجه می‌گیرد که جهل انسان نسبت به خالق خود محصول غفلت از فطرت و صیانت آن است. یکی از نتایج و کارکردهای شرور در زندگی انسان، نقش معرفتی شرور جهت احیای شناخت فطری انسان نسبت به خداوند است. انسان‌ها با وجود داشتن فطرت الهی به واسطه نوع رفتارها و شرایط اجتماعی ممکن است بر ذات الهی خود، یعنی فطرت آسیب بزنند و سنت الهی از طریق وارد کردن درد و رنج شرایط برای بیداری ذات آدمی را با رعایت حریم اختیار انسان فراهم می‌کند (مهدوی آزادبنی و عزیزاده، نقش معرفتی درد و رنج از دیدگاه قرآن کریم و روایات، ۱۳۹۵).

در پژوهش دیگری با عنوان «لذت و الم اخروی در فلسفه سینی»، لذت از دیدگاه ابن سینا ادراک ملائم طبع و الم، ادراک منافر طبع معرفی شده است. از نظر ابن سینا قوای نفسانی جز قوه عقلی بعد از مرگ مضمحل می‌شود و در نتیجه لذت و الم عقلی در آخرت، عقلانی است و گزاره‌های وحیانی استعاره و کنایه است (خادمی و حامدی، لذت و الم اخروی در فلسفه سینی، ۱۳۹۰).

در پژوهش دیگری با عنوان «در ماهیت الم و آیا الم، شر بالذات است یا شر بالعرض؟» بیان می‌دارد که هیچ‌یک از شرور عدمی، شر بالذات نیستند و همگی شر بالعرض هستند و فقط یک شر بالذات وجود دارد که همان الم است و آن هم امری وجودی است نه عدمی (افضلی، در ماهیت الم و آیا الم، شر بالذات است یا شر بالعرض؟، ۱۳۹۰).

در پژوهشی با عنوان «رویکردی تطبیقی به مسئله خاستگاه شرور با محوریت درد و رنج از دیدگاه قرآن، تورات و انجیل» نتیجه می‌گیرد که تورات نقش اول را در فرآیند پیدایش شرور به گناهان می‌دهد؛ ولی انجیل با پیش کشیدن رنج‌ها و مصائب مسیح به عنوان فدیة گناهان نوع انسان، رنج را با حضرت عیسی معنا کرده، آن را به عنوان یک نعمت یاد می‌کند و پیروان خود را رنج مسلک معرفی می‌کند. از نظر قرآن هم، سرچشمه اصلی شرور عبارت است از ماهیت زندگی بشر، گناه، امتحان و شیطان (میری و همتی، رویکردی تطبیقی به مسئله خاستگاه شرور با محوریت درد و رنج از دیدگاه قرآن، تورات و انجیل، ۱۳۹۷).

در پژوهش دیگری با عنوان «کارکردهای روان‌شناختی - تربیتی درد و رنج از دیدگاه قرآن کریم»، کمک به استحکام شخصیت، توجه بیشتر به مبدأ هستی و خداوند، درک زیبایی‌های هستی، تربیت فرد و جامعه، آمرزش گناهان، کمک به خودشناسی، افزایش صبر و استقامت، مقدمهٔ سعادت و نیکبختی، موجب یادگیری، امتحان انسان و معنایافتن زندگی را از کارکردهای درد و رنج برمی‌شمارد (ذوالفقاری، کارکردهای روان‌شناختی - تربیتی درد و رنج از دیدگاه قرآن کریم، ۱۳۹۹).

در پژوهش دیگری با عنوان «نسبت‌سنجی فلسفی افعال، تفکر و اختیار انسان با لذت و الم از دیدگاه علامه طباطبایی» بیان شده است که علامه طباطبایی از آن جایی که در عوالم وجودی، عقل را بالاترین عالم می‌داند و آن را از لحاظ وجود نزدیک‌ترین عالم به مبدأ اعلی و عالم عقول مجرد می‌داند، عقیده دارد نظام عقلی بهترین و استوارترین نظام ممکن است و آن را قوی‌ترین عالم می‌داند؛ چون فعلیت آن تام است. در نتیجه بالاترین و شدیدترین و قوی‌ترین نوع لذات و آلام را لذات و آلام عقلی است؛ چون آن عالم مجرد از ماده و دارای ثبات و دوام است (افتخاری و صیدی، نسبت‌سنجی فلسفی افعال، تفکر و اختیار انسان با لذت و الم از دیدگاه علامه طباطبایی، ۱۴۰۱).

در پژوهش دیگری با عنوان «بررسی نقش نفس و بدن در پیدایش لذت و الم براساس دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا» آمده است که ابن‌سینا در خصوص لذات و آلام حسی، نقشی بالسویه برای نفس و بدن قائل شده؛ اما حصول لذات و آلام وهمی و خیالی را از اوصاف نفس متعلق به بدن دانسته است. از نظر او تنها لذات و آلام عقلی از اوصاف نفس بماهیه نفس هستند؛ اما طبق دیدگاه صدرالمتألهین، از آنجاکه لذت و الم از سنخ ادراک است و از طرفی همهٔ قوای ادراکی، مجرد از ماده هستند، لذت و الم ناشی از هر کدام نیز مجرد از ماده است؛ از این‌رو آنچه در علوم تجربی دربارهٔ سازوکار و فیزیولوژی حصول لذت و الم ذکر می‌شود، مربوط به حقیقت این دو مقوله نیست و در واقع، به مرحلهٔ زمینه‌سازی و اعداد آن‌ها بازمی‌گردد (کمالی و همکاران، بررسی نقش نفس و بدن در پیدایش لذت و الم براساس دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا، ۱۴۰۱).

در خصوص معناشناسی اخلاقی آلام در قرآن کریم پژوهشی صورت نگرفته است.

۳. روش

تحلیل مضمون روشی برای تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی در تمامی رشته‌هاست که در آن پژوهشگر داده‌ها را بررسی می‌کند تا مضامین مشترک، موضوعات، ایده‌ها و الگوهای معنایی که به صورت مکرر مطرح می‌شوند را شناسایی کند. برخی از محققان معتقدند تحلیل موضوعی به‌تنهایی

یک روش است و بعضی دیگر مانند مورس و چیک و بویاتریس، تحلیل موضوعی را یک عمل یا ابزار می‌دانند. تحلیل موضوع با رویکرد قیاسی و استقرایی به‌کار می‌رود. در رویکرد قیاسی مضامین از پیش تعیین شده‌اند و در رویکرد استقرایی مضامین از تحلیل متن به‌دست می‌آیند (Braun and Clarke, 2021). (Thematic Analysis, A Practical Guide, 2021).

در این پژوهش شیوه تحلیل مضمون استقرایی به‌کار گرفته می‌شود و با فرایند روش معناشناسی در بخش واژه ترکیب شده است. روش معناشناسی که ایزوتسو جزو اولین افرادی است که به‌وسیله آن به مباحث معناشناسی در قرآن پرداخته، روش و فرایندی است که در مطالعه معنایی به دو محور «واژه» و «جمله» می‌پردازد (داوری و همکاران، بررسی صلح در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای براساس روش تحلیل محتوا، ۱۴۰۲: ۱۴). در این پژوهش از ترکیب تحلیل مضمون استقرایی با معناشناسی با محور «واژه» استفاده شده است، لذا نخست مشتقات الم، واژگان مرتبط و مشابه، واژگان مخالف و مقابل الم، و کلمات همنشین الم در آیات قرآن کریم استخراج شده‌اند، سپس براساس مشتقات، مترادف‌ها، مقابل‌ها و همنشین‌ها، آیات قرآن، برای فهم معنای الم تحلیل مضمون شده‌اند. در مرحله بعد از تحلیل مضمون‌ها، مفاهیمی کلی در راستای معنای الم فهم و کدگذاری شده‌اند؛ درواقع در این مرحله شبکه مضامین ترسیم شده‌اند. درنهایت از تجميع مفاهيم و مضامين، معنای الم به‌صورت کلی در قرآن استخراج شده است.

۴. یافته‌ها

با بررسی آیات قرآن کریم، یافته‌هایی به شرح زیر ارائه می‌شود:

الف. بیان شبکه‌ای گزاره‌ها و تحلیل داده‌ها

بررسی آیات قرآن کریم و تحلیل مضامین الم در چند محور الم و مشتقات آن، واژه‌های مشابه و مخالف، و همنشین‌ها، به شرح زیر است.

یک. الم و مشتقات

مشتقات الم در قرآن عبارتند از: «الیم، الالیم، الیمأ، تألمون، یألمون». ألم به فتح الف و لام یکی از واژگان پرکاربرد قرآن کریم است. فرهنگ‌نویسان و مفسران آن را به معنای درد است. راغب قید شدید را نیز به معنای آن افزوده است (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ۱۴۱۲ق: ۸۲/۱). الیم از الم مشتق شده است که ۷۲ بار با مشتقات آن به‌کار رفته است. برخی از لغت‌شناسان الیم را به معنای اسم

فاعل (مُؤلم) دردآور گرفته‌اند (فیروزآبادی، قاموس المحيط، ۱۴۱۵: ۷۵/۴)؛ ولی بهتر است آن را صفت مشبیه در نظر بگیریم که دلالت بر دوام و ثبوت است، به‌ویژه که عذاب اخروی با آن توصیف شده است، دارد. صفت مشبیه مشتقی است که بر شخص یا چیزی دلالت دارد که دارای حالتی به‌صورت ثبوتی است (استرآبادی، شرح الرضی علی الکافیة، ۱۳۸۴: ۴۳۱/۳-۴۳۲).

از دیدگاه قرآن کریم درد و رنج دو نوع دنیایی و اخروی است و در دردهای دنیایی مؤمن و کافر شریک هستند. در آیه ﴿إِنْ تَكُونُوا تَأْلُمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلُمُونَ كَمَا تَأْلُمُونَ وَتَرْجُونَ مِنْ اللَّهِ مَا لَا يُرْجُونَ﴾ (نساء/ ۱۰۴)، استدلال شده است که در مقابل دشمنان به‌علت درد و رنج‌هایی که به شما وارد می‌شود، سستی نکنید؛ زیرا اگر شما در جهاد گرفتار درد و رنج می‌شوید، دشمنان شما نیز از این ناراحتی‌ها سهمی دارند، با این تفاوت که شما امید به کمک و رحمت وسیع پروردگار عالم دارید و آن‌ها فاقد چنین امیدی هستند (مکارم‌شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴ش: ۱۰۸/۴). شما به خداوند بزرگ امیدوارید که در این جهان به شما پیروزی و ظفر بخشد و به‌واسطه این سختی‌ها و دردها و زخم‌ها در عالم دیگر به شما پاداش دهد، ولی آنان در مقابل این جراحت‌ها و زخم‌ها امید هیچ‌گونه پاداشی ندارند، پس وظیفه دارید که از آن‌ها برای جنگ، شکیباتر و پایدارتر باشید (طبرسی، مجمع البیان، ۱۳۷۲ش: ۲۶/۶).

یکی از بحث‌هایی مفسران آن است که قرآن کریم منافقان و منکران را بشارت به عذاب الیم می‌دهد: ﴿بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ (نساء/ ۱۳۸)؛ یا می‌فرماید: «فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ» (انشقاق/ ۲۴). با اینکه بشارت در امور شادی‌بخش است؛ چرا درخصوص عذاب تعبیر بشارت آمده است؟ بعضی در پاسخ گفته‌اند: در این آیات، کلمه «بَشِّر» به‌معنای خبر اندوه‌بخش بود و استعمال این کلمه، نوعی استعاره و یا تحکیم است؛ یعنی غیر از عذاب هیچ چیز دیگری برای آنان نیست (قرشی بنابی، قاموس قرآن، ۱۴۱۲ق: ۱/۱۹۴)؛ زیرا چون موعظه و پند و نصیحت در دل‌های کفار و بت‌پرستان هیچ‌گونه اثری نمی‌گذارد، خداوند خطاب به پیامبر ﷺ فرموده که به آنان عذاب دردناک و عقوبت را اعلام کند و نوعی طعن و سرزنش است (مکارم‌شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴ش: ۳۱۹/۲۶).

بحث دیگری که میان مفسران صورت گرفته، آوردن «ال» بر سر «الیم» است. بعضی «ال» بر سر «عذاب» را اسم جنس دانسته‌اند. بدین شرح که اگر در آیه بر سر خبر «الغفور» و «العذاب»، «ال» آورده شده است، برای این است که صفات مذکور در آیه را تأکید کند و بفهماند مغفرت و رحمت و الیم‌بودن عذاب، به آخرین درجه و نهایت حد خود رسیده‌اند، طوری که دیگر نمی‌توان با هیچ مقیاسی آن‌ها را اندازه‌گیری کرد (طباطبایی، تفسیر المیزان، ۱۳۷۶: ۱۲/۱۷۹).

جدول 1. تحلیل مضمون الم و مشتقات آن در قرآن کریم

ردیف	آیه قرآن	تحلیل مضمون	مفهوم
۱	زخرف/ ۶۵	ظلم منشأ الم اخروی است.	عوامل و زمینه‌ها: ظلم
۲	تمام آیات الیم	از آنجا که صفت مشابه بر دوام دلالت دارد، درد اخروی مداوم است.	ماهیت درد اخروی: دوام
۳	یونس/ ۸۸	گاهی درد زمینه رشد فکری و روحی را فراهم می‌کند.	آثار دنیوی درد: رشد انسان
۴	احقاف/ ۳۱	عواملی چون ایمان باعث کاهش و یا بی‌توجهی به درد می‌شود.	عوامل کاهنده درد: ایمان
۵	فتح/ ۱۷	درد اخروی بسیار شدیدتر از درد دنیوی است.	مراتب درد
۶	حجر/ ۵۰	قرآن در همه امور از جمله درد، خالق فعال باراده را خدا می‌داند.	مبدأ درد
۷	نساء/ ۱۰۴	کفار و مسلمانان در درد جسمی دنیوی یکسان هستند.	ماهیت درد دنیوی
۸	نساء/ ۱۰۴	فعل مضارع دلالت بر استمرار این سنت الهی بین مردم دارد.	فرایند مستمر درد در جوامع
۹	یونس/ ۹۷	معناشناسی درد در قرآن قابل اثبات است.	پیش فرض در معناشناسی درد

دو. واژه‌های مشابه الم

واژه‌های مشابه الم در قرآن عبارت‌اند از: «مرض، عنت، کبد، ضنک، حزن، صدمع و شق» که مرض به دو گونه جسمانی و روحی مطرح شده است و منظور از «مرض» جسمانی و نقص انفس، همان بیماری جسمانی است و منظور از مرض روحی، نفاق است و «عنت» به معنای مشقت (قرشی‌بنابی، قاموس قرآن، ۱۴۱۲ق: ۵/ ۵۵؛ راغب‌اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ۱۴۱۲ق: ۵۸۹؛ طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۶۲: ۲/ ۲۱۱)، و «کبد» به معنای سختی است (قرشی‌بنابی، قاموس قرآن، ۱۴۱۲ق: ۶/ ۷۲ و ۶۹۵)؛ به علاوه «ضنک» نیز به معنای تنگ است و هرکه از یاد خدا اعراض کند، چون پیوسته به تمایلات نفس متوجه است، هیچ‌وقت وسعت نعمت و امکانات او را راضی نمی‌کند، لذا دچار زندگی سخت و تنگ است (طباطبایی، تفسیر المیزان، ۱۳۷۶: ۱۴/ ۲۲۴). «حزن»

در قرآن بر دو محور ممدوح و مذموم است که حزن مذموم، همان حزن به جهت از دست دادن منفعت دنیوی و یا رسیدن مصیبت است (همان: ۷۰ / ۴). «صدع» به معنای شکافتن است و در آیاتی که با الم همراه شده به معنای شکافتن سر همراه با درد است (طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۶۲: ۴ / ۳۵۷). همچنین «شق» نیز به معنای مشقت و درد و رنج است (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ۴۱۲: ۱ق: ۴۵۹).

جدول ۲. واژه‌های مشابه الم در قرآن کریم

ردیف	واژه	آیه	تحلیل مضمون	مفهوم
۱	مرض	فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا (بقره/ ۱۰)	نفاق نوعی رنج روحی و روانی است.	مصادیق رنج روحی
۲	مریض و نقص انفس	نساء/ ۴۳ و ۱۰۲؛ بقره/ ۱۸۴ و ۱۵۵ و ۱۹۶؛ توبه/ ۹۱؛ انعام/ ۴۲	از طرفی قرآن بیماری و درد را یکی از محورهای آزمایش و ابتلا برمی شمارد از طرفی ملاک موفقیت در ابتلا به وسیله بیماری و درد را رعایت دستورات الهی می‌داند	هدف و غایت بیماری و درد دنیوی
۳	عنت	لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ (توبه/ ۱۲۸)	پیامبر ﷺ با درد و رنج‌های مردم همراه و همدل است.	همدردی
۴	کبد	لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي كَبَدٍ (بلد/ ۴)	زندگی انسان پر از درد و رنج است.	ماهیت درد و رنج دنیوی
۵	ضنک	وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا (طه/ ۱۲۴)	بی ایمانی و غفلت از یاد خدا دردآور و مشقت بار است.	زمینه‌های درد
۶	حزن	وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ (فاطر/ ۳۴)	در بهشت درد و غم وجود ندارد.	ماهیت رنج روحی و اخروی
۷	صدع	لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنزِفُونَ (واقعه/ ۱۹)	شراب‌های بهشتی سردرد نمی‌آورند.	ماهیت درد و رنج اخروی
۸	شق	لَهُمْ عَذَابٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَقُّ وَمَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ (رعد/ ۳۴)	شرک به خدا در دنیا و آخرت مشقت بار و دردآور است.	زمینه‌های درد دنیوی

سه. واژه‌های مخالف

واژه‌های مقابل الم عبارت‌اند از: «سرور، لذت، بهجت و روح و ریحان». «سرور» به معنای شادی است. راغب آن را شادی مخفی در قلب دانسته است (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ۱۴۱۲ق: ۴۰۵). در این صورت معنای سرّ در آن ملحوظ است. بعضی مانند طبرسی سرور را اعتقاد به وصول منافع در آینده در نظر گرفته‌اند و بعضی دیگر آن را فقط لذت قلب می‌دانند (قرشی بنابی، قاموس قرآن، ۱۴۱۲ق: ۳/ ۲۵۴). «لذّت» حالتی در انسان است که آن حالت را می‌پسندد. از این رو صاحب قاموس لذّت را مورد اشتها و میل معنا کرده است (قرشی بنابی، قاموس قرآن، ۱۴۱۲ق: ۶/ ۱۸۷)؛ اما به نظر لذّت به معنای مورد پسند نباشد: ﴿وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ﴾ (زخرف/ ۷۱). در این آیه میل و اشتها را به نفس و لذّت را به چشم ارجاع داده است، در بهشت هست. هر چه دل‌ها آرزو کند و دیدگان محظوظ شود و لذت برد. آیات ﴿وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمَرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ﴾ (محمد/ ۱۵)؛ و ﴿بَيْضَاءٌ لَذَّةٌ لِلشَّارِبِينَ﴾ (صافات/ ۴۶)، لذّت را به حس منسوب کرده است؛ یعنی لذّت مخصوص حواس انسان است و آیات قرآن نشان می‌دهد که لذّت هم دنیوی و هم اخروی و دارای مراتب است. «بهجت» به معنای خوش منظر است که بیننده آن شاد می‌شود: ﴿فَأَنْبِئْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ﴾ (نمل/ ۶۰)؛ ﴿وَأَتَّبَعْتُمْ مِنْ كُلِّ رَوْحٍ بِهَيْجٍ﴾ (حج/ ۵). در واقع بهجت حالتی در انسان نیست (قرشی بنابی، قاموس قرآن، ۱۴۱۲ق: ۱/ ۲۳۹)؛ بلکه ویژگی یک موجود خارجی است که انسان با ارتباط برقرارکردن با حواسش با آن حالت خوشی به او دست می‌دهد.

جدول ۳. واژه‌های مخالف الم در قرآن کریم

ردیف	آیه	واژه مخالف	تحلیل مضمون عبارت	مفهوم مخالف
۱	بقره/ ۶۹؛ انسان/ ۱۱؛ انشقاق/ ۱۳؛ انشقاق/ ۹	سرور	رنگ‌ها سرور بخش هستند. سرور بعد از دفع شرّ نیز می‌آید. با روی دادن مطلوب‌های انسان، مسرور به خانواده رجوع می‌کند.	ابزار درد: حس زمان درد جریان گاه و بیگاه درد محل درد: خانواده و نزدیکان

لذت از حس حاصل می‌شود. لذت دنیوی و اخروی دارد. نوع لذت‌های دنیا و آخرت مشابه هستند. لذت ذو مراتب است. لذت‌های بهشتی جاودانی است. لذت‌های بهشتی تنوع دارند. زیبایی لذت می‌هد. لذت مطابق میل بودن است. دور از ملال بودن لذت‌های بهشتی پس آلام و دردها مقابل لذت است.	لذت	صافات/ ۴۶؛ محمد/ ۱۵؛ زخرف/ ۷۱	۲
انواع درد: دنیوی و اخروی ماهیت درد: ذو مراتب بودن راه کسب درد دنیوی: حس تشابه نوع درد دنیا و آخرت ماهیت: الم امری مخالف میل درد خالص: درد اخروی	بهبخت	نمل/ ۶۰	۳
منشأ درد: عدم کسب نتایج مورد علاقه و کسب نتایج نامراد ماهیت درد: عمل غیر ملایم با طبع	روح و ریحان	انفال/ ۴۶؛ یونس/ ۲۲؛ نحل/ ۶؛ واقعه/ ۸۹	۴

چهار. واژه‌های همنشین

منظور از واژه‌های همنشین واژه‌هایی است که یا کنار الم و مشتقات آن و به صورت مضاف، مضاف‌الیه، موصوف و یا صفت ذکر شده است و یا آنکه در آن آیه ذکر شده است؛ اما واژه‌های قرین و همنشین که مستقیم در کنار الم و مشتقات آن ذکر شده، عبارت‌اند از: «عذاب، عقاب، زجر و شدید». واژه «عذاب» بیشترین همنشینی با الم و مشتقات آن را داشته است (بقره/ ۱۰، ۱۰۴، ۱۷۴، ۱۷۸، آل عمران/ ۲۱، ۷۷، ۹۱، ۱۸۸؛ نساء/ ۱۸، ۱۳۸، ۱۶۱، ۱۷۳؛ مائده/ ۳۶، ۷۳، ۹۴؛ انعام/ ۷۰، ۷۳؛ انفال/ ۳۲؛ توبه/ ۳، ۳۴، ۳۹، ۶۱، ۷۴، ۷۹، ۹۰؛ یونس/ ۴، ۸۸، ۹۷؛ هود/ ۲۶، ۴۸؛ یوسف/ ۲۵؛ ابراهیم/ ۲۲؛ حجر/ ۵۰؛ نحل/ ۶۳، ۱۰۴، ۱۱۷؛ اسراء/ ۱۰؛ حج/ ۲۵؛ نور/ ۱۹، ۶۳؛ فرقان/ ۳۷؛ شعراء/ ۲۰؛ عنکبوت/ ۲۳؛ لقمان/ ۷؛ احزاب/ ۸؛ سبأ/ ۵؛ یس/ ۱۸؛ صفات/ ۳۸؛ شوری/ ۲۱؛ زخرف/ ۴۲؛ دخان/ ۱۱؛ جائیه/ ۸، ۱۱؛ احقاف/ ۲۴، ۳۱؛ فتح/ ۱۶، ۱۷، ۲۵؛ ذاریات/ ۳۷؛ مجادله/ ۴؛ حشر/ ۱۵؛ صف/ ۱۰؛ تغابن/ ۵؛ ملک/ ۲۸؛ نوح/ ۱؛ مزمل/ ۱۳؛ انسان/ ۳۱؛ انشقاق/ ۲۴). «عذاب» در لغت به معنای عقوبت و شکنجه و منع کردن از راحتی‌ها و آسایش‌ها و گرفتارشدن به مشقت‌های مداوم و پیوسته است (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ۱۴۱۲ق: ۵۵۴). مرحوم طبرسی، عذاب را استمرار الم معرفی کرده است (طبرسی، مجمع البیان، ۱۳۷۲ش: ۵/ ۲۹۰)؛ بنابراین در معنای الم، نوعی منع از راحتی و آسایش و استمرار وجود دارد.

از آنجاکه «عقاب» به معنای در پی آمدن، راه سخت، کیفر کار بد، ضرر سزاوار همراه با خوارشردن آمده است (فیومی، مصباح المنیر، بی تا: واژه عقاب). می‌توان الم را نوعی ضرر سزاوار و مستمر دانست. «رجز» نیز به معنای اضطراب است (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ۱۴۱۲: ۳۴۱؛ طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۶۲: ۴/ ۱۹)؛ لذا در مفهوم الم نیز می‌توان نوعی اضطراب و نگرانی فهمید که یا با درد همراه است و یا درد به اضطراب منجر می‌شود.

جدول ۴. واژه‌های همنشین الم در قرآن کریم

ردیف	آیه قرآن	واژه همنشین	تحلیل مضمون	مفهوم
۱	آیات متعدد قرآن مرتبط با عذاب الیم	عذاب	بیشترین درد مدنظر قرآن، درد اخروی است.	درد اخروی: عذاب
۲	إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ (فصلت/ ۴۳)	عقاب	درد و الم اخروی دنباله‌دار، با ضرر سزاوار همراه با خوارشردن است.	ملاک درد اخروی مداومت درد اخروی

۳	أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِّن رَّجْزٍ أَلِيمٍ (سبأ/۵) لَهُمْ عَذَابٌ مِّن رَّجْزٍ أَلِيمٍ (جاثیه/۱۱)	رجز	طبق این آیات درد اخروی، روحي و با اضطراب است.	ماهیت درد اخروی: روحي
۴	إِن أَخَذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ (هود/۱۰۲)	شدید	درد اخروی دارای مراتب است.	شدت درد اخروی
۵	آیات متعدد قرآن مرتبط با عذاب اَلیم	عذاب	باید از درد اخروی که همان عذاب اَلیم است فرار کرد.	هدف و غایت

همچنین از همنشینی سایر واژه‌هایی که در هر آیه همراه با الم ذکر شده است می‌توان نوعی تجانس با الم را فهمید که گرچه به‌صورت مستقیم در معناشناسی الم تأثیر مستقیم ندارند؛ اما از ترکیب این قرین‌ها با سایر محورها می‌توان به‌معنای الم قرآن نزدیک شد. واژه‌های «قلب مریض، عدم ناصر، ضرر، مفاز، فرح، حب ستایش، عمل سیئه، رجا، کفر، تکذیب خدا و رسول، نفاق، استکبار، شراب من حمیم، حِجَارَةٌ مِنَ السَّمَاءِ، سجن، مس، تمسخر، اخذ، زینت اعمال، ذوق و ذائقه، دنیا و آخرت، علم، رویت، یأس، ریح، خوف و غصه» از جمله واژه‌های همنشین الم هستند و در تعامل آنها با واژه الیم، محورهای چون ماهیت، انواع، ملاک، لوازم، ملازمه‌ها، منشأ، عوامل و زمینه‌ها، و هدف و غایت در درد به دست آمده است.

ردیف	واژه همنشین در آیه	تحلیل مضمون	مفهوم
۱	قلب مریض (بقره/۱۰)	مرض نفاق، نوعی رنج روحی است.	انواع رنج: نفاق
۲	عدم ناصر (آل عمران/۹۱؛ نساء، ۱۷۳)	درد اخروی کفار با نصرت دیگران همراه نیست.	ماهیت درد اخروی: عدم ناصر
۳	ضرر (آل عمران/۱۱۷؛ توبه/۳۹)	در الم و درد اخروی، ضرر شخص هم منظور است.	ملاک درد اخروی: ضرر
۴	مفاز (آل عمران/۱۸۸)	درد اخروی با نجات همراه نیست.	لوازم درد اخروی: عدم نجات
۵	فرح (آل عمران/۱۸۸)	درد اخروی، مقابل فرح است.	ماهیت درد اخروی
۶	حب ستایش (آل عمران/۱۸۸)	ستایش نشدن آن‌ها که مشتاق ستایش هستند، خودش نوعی درد است.	ماهیت درد و رنج: حسرت ستایش

لوازم درد منشأ درد	اگرچه درد، نتیجه اعمال سیئه است که بخشیده نشده، اما فراهم شدن آن درد و عذاب از بیرون و به نیروی الهی است.	عمل سیئه (نساء/ ۱۸)	۷
ماهیت درد: احساس واقعی	امید به خدا، باعث کاهش مطلق درد دنیوی است و همین نشانگر احساس واقعی بودن درد است.	رجا (نساء/ ۱۰۴)	۸
عوامل و زمینه‌های درد اخروی	کفر، تکذیب آیات الهی، نفاق، و استکبار و... زمینه‌ساز درد و رنج هستند.	کفر، تکذیب خدا و رسول، نفاق، استکبار قتل انبیا و آمران به معروف. ناامیدی، ترویج فحشا (نساء/ ۱۳۸؛ آل عمران/ ۲۱، ۹۱، ۱۷۷؛ بقره/ ۱۰، ۱۱۴؛ نساء/ ۱۷۳؛ مانده/ ۷۳؛ احزاب/ ۸؛ عنکبوت/ ۲۳؛ نور/ ۱۹)	۹
ماهیت درد اخروی	درد اخروی، درد جسمانی هم است.	شراب من حمیم (انعام/ ۷۰)	۱۰
انواع درد دنیوی	قرآن آلام و دردهای دنیوی را هم طرح کرده است.	حِجَاوَةٌ مِنَ السَّمَاءِ (الفال/ ۳۲)	۱۱
ملاک درد: رنج	رنج مشابهت بسیار زیادی به درد دارد.	سجن (یوسف/ ۲۵)	۱۲
ماهیت درد دنیوی	درد دنیوی با مس و حس مادی همراه است.	مس (یس/ ۱۸)	۱۳
انواع درد و رنج روحی	درد عذاب مسخره‌کنندگان نسبت به مؤمنان، از جنس خود تمسخر و تحقیر هم خواهد بود که اگر صرفاً جنبه روحی داشته باشد، رنج روحی است و اگر با درد جسمانی همراه شود، درد و عذاب آن متناسب با عامل است.	تمسخر (توبه/ ۷۹)	۱۴
وجه ایجاد درد	عذاب خدا در دنیا، قرین درد خواهد بود و درد ابزار عذاب است.	اخذ (هود/ ۱۰۲)	۱۵
ماهیت درد اخروی لوازم درد اخروی	درد اخروی، آمیخته تجسم اعمال و ولایت‌پذیری شیطان در دنیاست.	زینت اعمال (هود/ ۱۰۲)	۱۶
ماهیت درد اخروی	درد اخروی، چشیدنی و چشاندنی است.	ذوق و ذائقه (نحل/ ۶۳)	۱۷
ماهیت درد	از نظر قرآن درد هم در دنیا و هم در آخرت است.	دنیا و آخرت (نور/ ۱۹)	۱۸
ماهیت درد اخروی	درد اخروی بدون آگاهی‌بخشی خداوند قابل درک دنیوی نیست.	علم (نور/ ۱۹)	۱۹
ماهیت درد اخروی	درد اخروی قابل رؤیت برای شخص است.	رؤیت (شعراء/ ۲۰۱)	۲۰

۲۱	یأس (عنکبوت/ ۲۳)	در ناامیدی نوعی درد و رنج وجود دارد.	مصادیق درد
۲۲	ریح (احقاف/ ۲۴)	باد سخت و طوفان از ابزار درد دنیوی است.	ابزار درد دنیوی
۲۳	خوف (ذاریات/ ۳۷)	الم و درد با خوف و ترس همراه است.	ملازمه‌های درد
۲۴	غصه (مزمّل/ ۱۳)	درد با غصه همراه است.	ملازمه‌های درد
۲۵	غشی (دخان/ ۱۱)	دود دخان از ابزار دردناک قیامت است.	ابزار درد
۲۶	ایمان و هدایت (نحل/ ۱۰۴)	ایمان نداشتن و هدایت نشدن از زمینه‌های عذاب دردناک اخروی است.	عوامل و زمینه‌ها
۲۷	ظلم و بغی (هود/ ۱۰۲؛ شوری/ ۴۲۷)	ظلم و بغی منشأ عذاب دردناک است.	عوامل و زمینه‌ها: ظلم
۲۸	ابتلا (مانده/ ۹۴)	گاهی دردهای دنیا در جهت ابتلا و برای رشد انسان است.	ماهیت درد دنیوی
۲۹	تعدی از حدود الهی (بقره/ ۱۷۸)	تعدی از حدود الهی باعث عذاب دردناک است.	عوامل و زمینه‌ها

The diagram illustrates the concept of 'الم' (The Soul) in Persian literature, branching into four main categories: 'مشقات' (Suffering/Struggle), 'مغایبها' (Absence/Longing), 'همشینها' (Companions/Companions), and 'مشابهها' (Similarities). Each category is further elaborated with specific literary references and themes in smaller circles.

- الم** (Central Node)
 - مشقات** (Suffering/Struggle)
 - الآلیم
 - الیم
 - الیم
 - تألمون
 - تألمون
 - تألمون
 - مغایبها** (Absence/Longing)
 - سور
 - بجهت
 - لذت
 - مغایبها
 - روح و روان
 - همشینها** (Companions/Companions)
 - غدا
 - غدا
 - رجز
 - شدید
 - مشابهها** (Similarities)
 - موت
 - موت
 - کبد
 - موت
 - شقی
 - صدع
 - حزن
 - موت

نمودار 1. شبکه‌ی واژگان الم

ب. مفهوم سازی

پس از بیان و تحلیل مضمون مشتقات الم، واژگان مشابه، مقابل و همنشین الم، مفاهیمی کلی از تحلیل مضامین در راستای معناشناسی الم کشف و دسته‌بندی شده‌اند که تطبیق و ضرب آنها با یکدیگر به فهم معنای الم در قرآن کمک می‌کند. مفاهیم متعددی که در این مرحله استخراج شد، در چند محور گسترده و کلی نظیر قابلیت اثبات درد، ماهیت، انواع، مراتب، عوامل و زمینه‌ها، ابزار و لوازم، اشتراک درد، و غایت و هدف قابل تقسیم و دسته‌بندی هستند.

توضیح مطلب آنکه درد مدنظر قرآن، هم درد دنیوی است و هم اخروی و در آخرت هم چشیدنی و هم چشاندنی است. در ماهیت درد از نظر قرآن این نکته مستخرج است که با رنج مشابهِت دارد (ذوالفقاری، کارکردهای روان‌شناختی - تربیتی درد و رنج از دیدگاه قرآن کریم، ۱۳۹۹: ۴۶۷)؛ و هر دو اموری وجودی و از شئون نفس قلمداد شده‌اند (رستمی‌جاهد و پاشایی، لذت و رنج از منظر بوعلی سینا و علامه طباطبایی، ۱۴۰۱: ۲۶۹). البته همین که درد مدنظر قرآن، با واژه الم ذکر شده و رنج مدنظر قرآن، با واژه کبد و تعب آمده است، نشانگر تفاوت است و به نظر می‌رسد رنج از لوازم درد باشد.

همچنین در ماهیت درد، این نکته به دست می‌آید که درد انواعی دارد و طبق یافته‌های متخذ از قرآن، به دنیوی و اخروی تقسیم می‌شود و مربوط به جسم است و گرچه جسم قالب روح است؛ اما درد روحی صحیح نیست؛ بلکه وقتی سخن از ناملائمات روح مطرح می‌شود، همان رنج روح است و رنج روحی صحیح خواهد بود. درواقع وقتی درد و رنج تفکیک می‌شود و رنج، ناشی از درد و لازمه درد است، رنج روحی است. در تفسیر آیه دهم سوره بقره، نفاق نوعی مرض روحی شمرده شده است (قرائتی، تفسیر نور، ۱۳۸۳: ذیل آیه ۱۰ بقره) که متفاوت از جسم است (حسینی‌شاه‌العظیمی، تفسیر اثنی عشری، ۱۳۶۳: ۶۹/۱). حزن نیز نوع و مصداقی دیگر از رنج روحی است (فاطر/ ۳۴) که در آیات تحلیل شده است. البته مصداقی رنج روحی در قرآن بسیار است که در آیات مرتبط با پژوهش نیامده است؛ مصداقی نظیر ترس، حسد، لجاجت و... عنصر درد هم در دنیا و هم در آخرت واقعی است و دردها بخشی از زندگی دنیوی، در کنار لذت‌ها هستند (رستمی‌جاهد و پاشایی، لذت و رنج از منظر بوعلی سینا و علامه طباطبایی، ۱۴۰۱: ۲۸۴). درواقع، درد یکی از مشترکات انسانی است و انسان نمی‌تواند زندگی بدون درد و رنج را در دنیا تجربه کند (مهدوی‌آزادبنی و علیزاده، نقش معرفتی درد و رنج از دیدگاه قرآن کریم و روایات، ۱۳۹۵: ۷۲).

به علاوه، درد دنیوی، مخالف میل، غیر ملایم با طبع و با حس همراه است. به تعبیر دیگر درد دنیوی حس ناخوشایندی است که با طبع اولیه انسانی مطابق نیست. همچنین درد اخروی به‌عنوان نوع دیگر درد

مدنظر قرآن دارای ویژگی‌هایی نظیر جسمانی بودن، به ضمیمه رنج روحی است که از جنبه روحی آن، همان حسرت ستایشی است که دوست دارد. این درد اخروی بدون فرح و شادی و قابل رؤیت برای شخص است، ناصر و یاری‌گر ندارد، نتیجه اعمال سیئه شخص است و در معنایی کلی همان عذاب خداست و برخلاف درد دنیوی که گذرا و ناپایدار است، درد اخروی پایدار است، مگر اینکه لطف خدا شامل شخص شود و از عذاب و درد اخروی رهایی یابد. همچنین درد مطرح‌شده در قرآن، دارای مراتب بوده و شدت آن مربوط به درد اخروی است. البته دردهای دنیوی به گریز‌پذیر و گریزناپذیر تقسیم می‌شود که بستگی به نقش یا عدم نقش انسان در پیدایش آنها دارد (امیری‌خراسانی و نیک‌پناه، تحلیل نگاه عرفانی به درد و رنج در گزیده متون عرفانی قرن‌های پنجم ششم و هفتم، ۱۴۰۰: ۸۶).

عوامل و زمینه‌های درد اخروی که در این پژوهش و براساس آیات مرتبط قرآن به دست آمد، عبارت‌اند از: بی‌ایمانی، کفر، شرک به خدا، غفلت از یاد خدا، ظلم، تکذیب آیات الهی، نفاق، استکبار، تمسخر، ولایت‌پذیری شیطان، عدم کسب نتایج مورد علاقه و کسب نتایج مورد اکراه که همگی منشأ، عامل و زمینه‌ساز درد هستند (نساء/ ۱۳۸؛ آل‌عمران/ ۲۱، ۹۱، ۱۷۷؛ بقره/ ۱۰، ۱۱۴؛ نساء/ ۱۷۳؛ مائده/ ۷۳؛ احزاب/ ۸؛ عنکبوت/ ۲۳؛ نور/ ۱۹)، و آثار، نتایج و کارکردهایی که براساس قرآن کریم در درد دنیوی نهفته است، نخست رشد انسان‌ها و سپس آگاهی از ایجاد اشکال در بدن است که انسان برای رفع اشکال پیش‌آمده در نظام بدن اقدام می‌کند و این امر یکی از نعمت‌های خداوند بر بشر است؛ اما نتایجی که مربوط به درد اخروی از آیات مرتبط قرآن اخذ شد، نتایجی نامطلوب و نتیجه اعمال نادرست انسان بوده و نوعی مرض قلبی است. درد اخروی در قرآن کریم با عذاب، عقاب، رجز و شدت همنشین است. نتیجه آنکه علاوه بر شدت، مداومت دارد؛ مگر اینکه لطف و رحمت ویژه الهی آن را رفع کند. درد دنیوی با ابزار و لوازمی همراه است که طبق صراحت آیات قرآن، حس، باد و طوفان، دود و دخان برخی از ابزارهای تصریح‌شده قرآنی درباره درد دنیوی است، ضمن آنکه درد به صورت مطلق با خوف و ترس و غصه همراه است و زمان درد، گاه و بیگاه است (دخان/ ۱۱؛ بقره/ ۶۹؛ انسان/ ۱۱؛ انشقاق/ ۹ و ۱۳؛ آل‌عمران/ ۱۸۸). نکته دیگر آنکه در دردهای دنیوی، امکان همدردی وجود دارد و انسان‌ها با همدردی یکدیگر، باعث کم‌شدن اثر درد و رنج می‌شوند.

از برخی آیات مرتبط با درد و الم، غایت و هدف نیز فهم می‌شود که درد دنیوی طبیعی و ناگزیر و بلکه ایجاد برخی دردهای خارج از اراده انسانی، نوعی ابتلا جهت رشد انسانی است؛ اما از درد اخروی که همان عذاب الیم است، باید فرار کرد. توضیح و تبیین مسئله آن است که درد دنیوی وجود

دارد و انسان‌ها در این زمینه مشترک هستند (نساء/ ۱۰۴)؛ چون طبیعت دنیا و انسان چنین است؛ اما منشأ درد دنیوی گاهی از سوی خود انسان‌هاست و گاهی فراتر از اراده انسان‌هاست. دردی که از سوی خود انسان ایجاد شده، شر است. قرآن کریم می‌فرماید: «مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنَ نَفْسِكَ: هر چه از انواع نیکویی به تو رسد از جانب خداست و هر بدی رسد از خود توست» (نساء/ ۷۹). دردی که فراتر از اراده و اختیار انسانی است، ابتلای الهی و در جهت رشد انسانی است و محال است انسان مؤمن در دنیا دچار گرفتاری و ابتلا نشود. آیه شریفه قرآن به‌صورت شفاف می‌فرماید: «أَحْسِبِ النَّاسَ أَنْ يُلْزَمُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ» (عنکبوت/ ۲)؛ «آیا مردم گمان می‌کردند به حال خود رها می‌شوند و آزمایش نخواهند شد.»

هرچند این ابتلانات ممکن است در ظاهر مطابق میل انسان نباشد؛ اما درنهایت به مصلحت و منفعت انسان ختم می‌شود. قرآن کریم می‌فرماید: «عَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ» (بقره/ ۲۱۶)؛ «چه‌بسا چیزی را ناخوش بدانید و در آن خیر شما باشد و چه‌بسا چیزی را دوست داشته باشید و برایتان ناپسند افتد.» درد و بیماری که ممکن است با اراده انسان هم حاصل نشده باشد، یکی از محورهای ابتلا و گرفتاری برای مؤمن است که قرآن در این باره فرموده: «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالشَّرَاتِ» (بقره، ۱۵۵)؛ «و البته شما را به پاره‌ای از سختی‌ها چون ترس و گرسنگی و نقصان اموال و نفوس و آفات زراعت، بیازماییم.» روایت متعدد بر این نکته توجه داده‌اند که یکی از ملاک‌های ابتلانات و آزمایش‌های الهی نسبت به بندگان، رشد و ترفیع مقام آنهاست. ازجمله آنکه امام صادق (ع) می‌فرماید: «إِنَّ عَظِيمَ الْأَجْرِ لَمَعَ عَظِيمِ الْبَلَاءِ وَ مَا أَحَبَّ اللَّهُ قَوْمًا إِلَّا ابْتَلَاهُمْ» (مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳: ۶۴/ ۲۲۷)؛ «همانا اجر و پاداش بزرگ با امتحان و آزمایش بزرگ همراه است، خداوند قومی را دوست ندارد مگر آنکه او را مورد آزمایش قرار می‌دهد.» آن حضرت در روایت دیگری می‌فرماید: «إِنَّهُ لَيَكُونُ لِلْعَبْدِ مَنْزِلَةٌ عِنْدَ اللَّهِ، فَمَا يَنَالُهَا إِلَّا بِأَحَدٍ الْخَصْلَتَيْنِ: إِمَّا بِذَهَابِ مَالِهِ، أَوْ بِبَلِيَّةٍ فِي جَسَدِهِ» (همان: ۲۱۶)؛ «همانا چنین است: می‌باشد برای بنده درجه‌ای پیش خدا، پس نمی‌رسد به آن مگر به دو خصلت: یا به رفتن مالش، یا به بلیه در جسم او.»

اگر انسان قاعده ابتلا و رشد را بداند و توجه کند، نسبت به تحمل و گذار و رفع درد هم در جنبه طبیعی آن و هم در جنبه اخروی و معنوی و الهی آن موفق خواهد بود؛ اما اگر این قاعده را نداند یا بی‌توجه باشد، کم‌صبر و ناشکیبا و بلکه در مواقع مختلف ناسپاس خواهد بود. همچنین توجه به قاعده دیگر قرآنی در گذار موفق از درد مؤثر است، آنجا که قرآن کریم می‌فرماید: «وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا

رَبُّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا أَذَاقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يَشْكُونَ» (روم/ ۳۳)؛ «چون بر آدمیان ضرر و زیانی رسد، پروردگارشان را بخوانند و به درگاه او توبه کنند؛ و چون رحمت خویش به آنها بچشاند، گروهی را ببینی که به پروردگارشان شرک می‌آورند.» درد کشیدن یکی از مصادیق ضرر و زیان انسانی است که به قاعده ابتلا و رشد توجه ندارد و لذا در ابتلای به درد به جای حل صورت مسئله اهل جزع و فزع خواهد بود. این آیه نیز شبیه آیه مذکور است که می‌فرماید: «فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا تَمَّ إِذَا حَوْلَنَاهُ نِعْمَةً مِمَّا قَالِ إِنَّمَا أُوتِيْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ» (زمر/ ۴۹)؛ «چون آدمی را گزند رسد، ما را می‌خواند، و چون به او نعمتی بدهیم، گوید: به سبب دانایی ام این نعمت را به من داده‌اند. این آزمایش است، ولی بیشترشان نمی‌دانند.»

هرچند درد دنیوی در جهت ابتلا و رشد انسانی است؛ اما الم و دردی که قرآن برای آخرت مطرح می‌کند، درواقع نتیجه اعمال سوء و عذاب است که باید در همین دنیا از گرفتارشدن در آن پرهیز و بلکه فرار کرد. آیات متعدد قرآن که الم و درد اخروی را بیان کرده‌اند، اولاً الم را با واژه عذاب ذکر کرده‌اند و ثانیاً درد را با صفت مشبهه بیان نموده‌اند که به «عذاب الیم» ذکر شده است و لذا باید از افتادن در چنین درد و عذاب دردناکی پرهیز کرد. «سوء العذاب»، تعبیر دیگری است که قرآن ذکر کرده است (نمل/ ۵) که واژه متناسب با درد اخروی است (عمادی و دیگران، مدل نظری مداخله درمانی از منظر قرآن جهت کاهش درد افراد مبتلا به میگرن، ۱۳۹۸: ۳۲).

بیان این نکته در مسئله مذکور براساس رویکرد اخلاقی آیات مرتبط نیز ضروری است که برخی دردهای دنیوی و تمام دردهای اخروی توسط خود انسان ایجاد می‌شود و گرچه قرآن کریم در همه امور ازجمله درد، خالق فعال بااراده را خداوند معرفی می‌کند و می‌فرماید: «وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ» (حجر/ ۵۰)؛ «و عذاب من عذابی دردآور است.» اما عامل و زمینه‌ساز درد اخروی و عذاب آخرت را خود انسان و اعمال او می‌داند؛ زیرا از سویی آیات مرتبط با الم اخروی، به صورت کلی تعدی از حدود الهی را عامل عذاب دردناک می‌دانند (بقره/ ۱۷۸) و از سوی دیگر مصادیق تعدی را نیز معرفی می‌کند که طبق آیات مرتبط با الم، ظلم و بغی (هود/ ۱۰۲؛ شوری/ ۴۲۷)، عدم ایمان و هدایت (نحل/ ۱۰۴)، کفر، تکذیب خدا و رسول، نفاق، استکبار قتل انبیا و آمران به معروف، ناامیدی، و ترویج فحشا را (نساء/ ۱۳۸؛ آل عمران/ ۲۱، ۹۱، ۱۷۷؛ بقره/ ۱۰، ۱۱۴؛ نساء/ ۱۷۳؛ مائده/ ۷۳؛ احزاب/ ۸؛ عنکبوت/ ۲۳؛ نور/ ۱۹) زمینه‌ساز درد و عذاب اخروی برمی‌شمارد.

نتیجه

در معناشناسی الم و مشتقات آن در قرآن کریم با رویکرد اخلاقی، به همراه واژه‌های مشابه و مقابل و همنشین به وسیله روش تحلیل مضمون و با مفهوم سازی براساس انواع درد، مراتب، عوامل و زمینه‌ها، ابزار و لوازم، و غایت و هدف، نتایج ذیل از منظر قرآن به دست آمد:

- درد و الم مورد نظر قرآن، امری وجودی است و به نظر می‌رسد در مقابل لذت قرار نمی‌گیرد؛ بلکه بیشتر در مقابل لذت، رنج قرار می‌گیرد.

- برخلاف رنج‌ها که جسمی و روحی هستند، دردها جسمانی بوده و به دو نوع دنیوی و اخروی تقسیم می‌شوند. توضیح آنکه اگرچه جسم، ابزار روح و نفس انسانی است و قوا و حالات روحی، پایه عارضه‌های جسمانی است؛ اما تعبیر درد و الم نسبت به روح تعبیر کاملی نیست؛ بلکه برای روح تعبیر به رنج و یا مرض صحیح خواهد بود.

- دردهای دنیوی ناگزیر بر انسان‌ها حادث می‌شوند؛ چه انسان‌ها در آنها نقش داشته باشند و چه نقش نداشته باشند؛ اما دردهای اخروی که قرآن از آنها به عذاب و بلکه به عذاب الیم تعبیر کرده است، مربوط به اعمال سیئه انسان‌هاست که بی‌ایمانی، کفر، شرک به خدا، غفلت از یاد خدا، ظلم، تکذیب آیات الهی، نفاق، استکبار، تمسخر مومنان و ولایت‌پذیری شیطان از جمله عوامل و زمینه‌های دردها و عذاب‌های اخروی هستند که در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته‌اند.

- دردهای دنیوی، به صورت مطلق شر و یا خیر نیستند؛ اما دردهای اخروی به واسطه فرایند عذاب و اهداف و غایات وجود جهنم، برای شخص شر هستند.

- دردهای ناگزیر دنیوی که مانند دردهای اخروی، ذومراتب بوده، بخشی از زندگی و یکی از شاخص‌های سنت ابتلا و در جهت رشد شخصیت انسانی و قرب الهی هستند.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: محمدعلی رضایی اصفهانی و جمعی از اساتید جامعه المصطفی، قم: المصطفی، چاپ دوم، ۱۳۸۸.
۲. استرآبادی، رضی الدین، شرح الرضی علی الکافیة، تهران: موسسه امام صادق (علیه السلام)، ۱۳۸۴.
۳. افتخاری، سیده معصومه؛ صیدی محمود، «نسبت‌سنجی فلسفی افعال، تفکر و اختیار انسان با لذت و الم از دیدگاه علامه طباطبایی، پژوهش و مطالعات اسلامی، شماره ۳۶، تیر ۱۴۰۱.
۴. افضل‌ی، علی. «در ماهیت الم و آیا الم، شر بالذات است یا شر بالعرض؟» فلسفه، سال ۳۹، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
۵. امیری خراسانی، احمد؛ نیک‌پناه، فاطمه، «تحلیل نگاه عرفانی به درد و رنج در گزیده متون عرفانی قرن‌های پنجم ششم و هفتم»، مطالعات زبان و ادبیات غنایی، شماره ۳۸، ۱۴۰۰.
۶. بناری، علی‌همت؛ احمدلو، مسلم، «مؤلفه‌های فرایند ایجاد انگیزش در تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم»، دوفصلنامه قرآن و علم، شماره ۳۱، ۱۴۰۱.
۷. حسینی‌شاه‌عبدالعظیمی، حسین، تفسیر اثنی عشری، تهران: میقات، ۱۳۶۳.
۸. خادمی، عین‌الله؛ حامدی، مرتضی، لذت و الم اخروی در فلسفه سینوی، آینه معرفت، شماره ۲۸، پاییز ۱۳۹۰.
۹. داوری، روح‌الله؛ دیاری‌بیدگلی محمدتقی؛ جمالی، رضا، «بررسی صلح در اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای براساس روش تحلیل محتوا»، دوفصلنامه قرآن و علم، شماره ۳۲، ۱۴۰۲.
۱۰. ذوالفقاری، علیرضا، «کارکردهای روان‌شناختی - تربیتی درد و رنج از دیدگاه قرآن کریم»، مطالعات قرآنی، شماره ۴۳، پاییز ۱۳۹۹.
۱۱. راغب‌اصفهانی، حسین‌بن‌محمد. مفردات الفاظ القرآن، محقق و مصحح: صفوان عدنان داوودی، بیروت / دمشق: دارالقلم/ الدار الشامیة، ۱۴۱۲ق.
۱۲. رستمی‌جاهد، فاطمه؛ پاشایی، محمدجواد، «لذت و رنج از منظر بوعلی سینا و علامه طباطبایی»، حکمت سینوی، ش ۶۸، ۱۴۰۱.
۱۳. سلیمانی، فاطمه، «لذت و الم از دیدگاه ابن‌سینا»، حکمت سینوی، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۳۸۹.
۱۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین. تفسیر المیزان، چاپ پنجم، قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، ۱۳۷۶.

۱۵. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، با مقدمه محمدجواد بلاغی، چاپ سوم، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۱۶. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین. محقق: احمد حسینی اشکوری، تهران: مکتبه المرتضویه، ۱۳۶۲.
۱۷. عمادی، زهرا، و دیگران، «مدل نظری مداخله درمانی از منظر قرآن جهت کاهش درد افراد مبتلا به میگرن، قرآن و طب، دوره ۴، شماره ۴، ۱۳۹۸.
۱۸. فیروزآبادی، مجدالدین، قاموس المحيط. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ه.ق.
۱۹. فیومی، احمد بن محمد بن علی، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، بیروت: المکتبه العلمیه، بی تا.
۲۰. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، ۱۳۸۳.
۲۱. قرشی بنابی، علی اکبر. قاموس قرآن. چاپ ششم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲ ق.
۲۲. کریمی، مصطفی، «اعتبارسنجی علوم انسانی قرآن بنیاد از دیدگاه علامه مصباح یزدی»، دوفصلنامه قرآن و علم، شماره ۳۳، ۱۴۰۲.
۲۳. کمالی، محمد مهدی؛ پارسایی، جواد؛ شه گلی، احمد، «بررسی نقش نفس و بدن در پیدایش لذت و الم براساس دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا»، حکمت سینوی، شماره ۶۷، بهار و تابستان ۱۴۰۱.
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
۲۵. مهدوی آزادبنی، رمضان؛ علیزاده، سیده مریم، «نقش معرفتی درد و رنج از دیدگاه قرآن کریم و روایات»، مطالعات قرآنی، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۹۵.
۲۶. موسوی، مریم السادات؛ شفیعی دارابی، سیدحسین، «واکاوی جامعیت علمی قرآن در نظرگاه آیت الله معرفت»، دوفصلنامه قرآن و علم، ش ۳۰، ۱۴۰۱.
۲۷. میری، سیدسعید؛ همتی محمدعلی، «رویکردی تطبیقی به مسئله «خاستگاه شرور» با محوریت «درد و رنج» از دیدگاه قرآن، تورات و انجیل»، تحقیقات کلامی، شماره ۲۱، تابستان ۱۳۹۷.

28. Braun, Virginia , and Victoria Clarke. Thematic Analysis, A Practical Guide. SAGE Publications Ltd, 2021.

References

1. Quran Karim (The Noble Quran), Tarjome: Mohammad Ali Rezaei Esfahani va Jami'i az Asatid Jami'at al-Mustafa (Translation: Mohammad Ali Rezaei Esfahani and A Group of Professors from Al-Mustafa Univeristy), Qom: al-Mustafa, 2nd Edition, 1388 SH (2009 CE).
2. Afzali, Ali, "Dar Mahiyat Alam va Aya Alam, Shar Bil-Zat Ast ya Shar Bil-Arz?" ("On the Nature of Pain: Is Pain an Inherent Evil or an Evil by Connotation?"), Falsafeh, Vol. 39, No. 1, Spring and Summer, 1390 SH (2011 CE).
3. Amiri-Khorasani, Ahmad; Nikpanah, Fatemeh, "Tahlil Negah Irfani be Dard va Ranj dar Gazideh Mutun Irfani Qarn-haye Panjom, Sheshom va Haftom" ("An Analysis of Mystical Perspectives on Pain and Suffering in Selections from Mystical Texts of the 5th, 6th, and 7th Centuries"), Studies in Mystical Literature, No. 38, 1400 SH (2021 CE).
4. Astarabadi, Razi al-Din, Sharh al-Radi 'ala al-Kafiyah (Commentary of Razi on al-Kafiyah), Tehran: Institute of Imam Sadiq (AS), 1384 SH (2005 CE).
5. Banari, Ali Hemmat; Ahmadloo, Muslim, "Mo'allefe-haye Farayand Ejad Angizesh dar Tarbiyat Akhlaqi az Manzar-e Quran Karim" ("Components of the Motivation Process in Moral Education from the Perspective of the Quran"), Quarterly Journal of Quran and Science, No. 31, 1401 SH (2022 CE).
6. Braun, Virginia , and Victoria Clarke. Thematic Analysis, A Practical Guide. SAGE Publications Ltd, 2021.
7. Davari, Ruhollah; Diyari-Bidgoli, Mohammad Taqi; Jamali, Reza, "Beresi Solh dar Andisheh Quran-i Imam Khamenei Bar Asas-e Ravesh Tahlil-e Mohtava" ("Examining Peace in the Quranic Thought of Imam Khamenei Based on Content Analysis Method"), Quarterly Journal of Quran and Science, No. 32, 1402 SH (2023 CE).
8. Eftekhari, Sayyedeh Masoumeh; Saidi, Mahmoud, "Nesbatsanji Falsafi Af'al, Tafakkor va Ikhtiyar Insan ba Lezzat va Alam az Didgahi Allameh Tabatabaei" ("Philosophical Comparison of Human Actions, Thought, and Free Will with Pleasure and Pain According to Allameh Tabatabaei"), Pazhuhesh va Motale'at-e Islami, No. 36, Tir, 1401 SH (2022 CE).
9. Fayumi, Ahmad bin Mohammad bin Ali, Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir (The Illuminated Lantern in the Strange Words of the Great Explanation), Beirut: al-Maktabah al-Ilmiyah, n.d.
10. Firoozabadi, Majd al-Din, Qamus al-Muht (The Comprehensive Dictionary), Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah, 1415 AH (1994 CE).
11. Hosseini-Shah Abdolazimi, Hossein, Tafsir-e Ithna Ashari (Twelve-Imam Commentary), Tehran: Mighat, 1363 SH (1984 CE).
12. I'madi, Zahra, et al., "Model-e Nazari-e Modakhilat-e Darmani az Manzar-e Quran Baraye Kahesh Dard-e Ashkhar Migren" ("A Theoretical Model of Therapeutic Intervention from the Perspective of the Quran to Reduce Migraine Pain"), Quran and Medicine, Vol. 4, No. 4, 1398 SH (2019 CE).
13. Kamali, Mohammad Mehdi; Parsaei, Javad; Shahgoli, Ahmad, "Beresih Naqsh-e Nafs va Badan dar Peydaish Lezzat va Alam Bar Asas-e Didgah-e Ibn Sina va Mulla Sadra" ("Examining the Role of the Soul and Body in the Emergence of Pleasure and Pain According to the Views of Ibn Sina and Mulla Sadra"), Hekmat-e Sinavi, No. 67, Spring and Summer, 1401 SH (2022 CE).
14. Karimi, Mustafa, "E'tebarsanji Oloum-e Ensani-e Quran-Boniyad az Didgahi Allameh Misbah Yazdi" ("Evaluating the Human Sciences Based on the Quran

- from the Perspective of Allameh Misbah Yazdi"), Quarterly Journal of Quran and Science, No. 33, 1402 SH (2023 CE).
15. Khademi, Ainollah; Hamed, Morteza, "Lezzat va Alam Akhrowi dar Falsafeh-e Sinavi" ("Pleasure and Otherworldly Pain in Sinan Philosophy"), Ayineh Ma'arif, No. 28, Fall, 1390 SH (2011 CE).
 16. Mahdavi Azadbani, Ramadan; Alizadeh, Sayede Maryam, "Naqsh-e Ma'arifati Dard va Ranj az Didgahi Quran Karim va Rawayat" ("The Epistemic Role of Pain and Suffering from the Perspective of the Quran and Traditions"), Quranic Studies, No. 28, Winter, 1395 SH (2016 CE).
 17. Makarem-Shirazi, Naser, Tafsir Nemouneh (The Exemplar Exegesis), Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 1374 SH (1995 CE).
 18. Miri, Seyyed Saeed; Hemmati, Mohammad Ali, "Ruykardi Tatbiqi be Maseleh 'Khashtgah-e Sharur' ba Mahooriyat 'Dard va Ranj' az Didgah-e Quran, Taurat va Injil" ("A Comparative Approach to the Issue of 'Origins of Evils' with a Focus on 'Pain and Suffering' from the Perspectives of the Quran, Torah, and Bible"), Theological Researches, No. 21, Summer, 1397 SH (2018 CE).
 19. Mousavi, Maryam al-Sadat; Shafiei-Darabi, Seyyed Hossein, "Vakavi-e Jam'iate Elm-e Quran dar Nazar-e Ayatollah Ma'arif" ("A Comprehensive Analysis of the Scientific Completeness of the Quran in the View of Ayatollah Ma'arif"), Biannual Journal of Quran and Science, No. 30, 1401 SH (2022 CE).
 20. Qara'ati, Mohsen, Tafsir Noor (Light Commentary), Tehran: Center for Cultural Lessons from the Quran, 1383 SH (2004 CE).
 21. Qarashi Bonabi, Ali Akbar, Qamus al-Quran (Dictionary of the Quran), 6th Edition, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 1412 AH (1991 CE).
 22. Raghib-Isfahani, Hossein bin Mohammad, Mufradat al-Faz al-Quran (Vocabulary of the Quran), Edited and verified by Safwan Adnan Dawoodi, Beirut / Damascus: Dar al-Qalam / Dar al-Shamiyyah, 1412 AH (1992 CE).
 23. Rostami-Jahed, Fatemeh; Pashaei, Mohammad Javad, "Lezzat va Ranj az Manzar-e Bu Ali Sina va Allameh Tabatabaei" ("Pleasure and Pain from the Perspective of Avicenna and Allameh Tabatabaei"), Hekmat-e Sinavi, No. 68, 1401 SH (2022 CE).
 24. Soleimani, Fatemeh, "Lezzat va Alam az Didgahi Ibn Sina" ("Pleasure and Pain from the Perspective of Ibn Sina"), Hekmat-e Sinavi, No. 44, Fall and Winter, 1389 SH (2010 CE).
 25. Tabarsi, Fazl bin Hasan, Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran (The Comprehensive Commentary on the Quran), with Introduction by Mohammad Javad Balaghi, 3rd Edition, Tehran: Naser Khushrow, 1372 SH (1993 CE).
 26. Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein, Tafsir al-Mizan (The Balance Commentary), 5th Edition, Qom: Scientific and Intellectual Foundation of Allameh Tabatabaei, 1376 SH (1997 CE).
 27. Tuheyri, Fakhr al-Din, Majma' al-Bahrayn (The Combination of the Two Seas), Edited by Ahmad Hosseini Ashkuri, Tehran: Maktabah al-Murtazawiyyah, 1362 SH (1983 CE).
 28. Zolfagari, Alireza, "Kar-Kardhaye Ravanshena Khteh - Tarbiyati Dard va Ranj az Didgahi Quran Karim" ("Psychological and Pedagogical Functions of Pain and Suffering from the Perspective of the Quran"), Quranic Studies, No. 43, Fall, 1399 SH (2020 CE).